

СУДЛАНГАНЛИК ОҚИБАТЛАРИНИНГ ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ БИЛАН БОҒЛИҚЛИГИ: ХОРИЖИЙ ТАЖРИБА ТАҲЛИЛИ

Ёқубжонов Омонжон Бурхонжон ўғли

Ўзбекистон Республикаси стратегик таҳлил ва истиқболни белгилаш Олий
мактаби тингловчиси

<https://doi.org/10.5281/zenodo.21947808>

Аннотация. Мақолада судланганлик оқибатларининг инсон ҳуқуқ ва эркинликлари билан боғлиқлиги масаласи хорижий давлатлар (Буюк Британия, АҚШ) тажрибаси мисолида қиёсий-ҳуқуқий таҳлил қилинган. Судланганлик оқибатларининг собиқ маҳкумларни ижтимоий тамғалаш («ижтимоий ўлим») хавфи, уларнинг меҳнат бозорида ишга жойлашиш, сайлаш ҳуқуқи ва бошқа соҳалардаги ҳуқуқларини чеклаш билан боғлиқ жиҳатлари кўриб чиқилган. Хулоса қилинишича, замонавий хорижий давлатлар жиноят сиёсати айрим (хусусан халқаро характердаги) жиноятлар бўйича маҳкумларнинг ижтимоий тамғаланишини юмшатиш эмас, балки уни узоқ муддатли ёки умрбод ҳуқуқий чекловлар орқали кучайтириш йўналишида ривожланмоқда.

Калит сўзлар: судланганлик, инсон ҳуқуқлари, ижтимоий тамғалаш, реабилитация, реестр, ҳуқуқий чекловлар, ресоциализация, хорижий тажриба.

Кириш

Судланганликнинг илгариги маҳкумлар ҳаётига негатив таъсир кўрсатувчи, суд ҳукми билан белгиланган ҳуқуқий оқибатлар доирасидан ташқарига чиқадиган, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини чеклайдиган салбий оқибатлари кўплаб олимлар ва амалиётчи мутахассислар — социологлар, ҳуқуқшунослар, тиббиёт ходимлари, ижтимоий соҳа мутахассисларининг илмий тадқиқотлари объекти бўлиб келмоқда. Судланган шахслар меҳнат ҳуқуқи, меҳнат бозорида ишга жойлашиш билан боғлиқ узоқ муддатли, айрим ҳолларда эса бутун умр давом этадиган қийинчиликларга дуч келадилар ҳамда жамиятда ижтимоий хавфли шахс сифатида қабул қилиниши оқибатида муҳтожлик хавфи остида яшашга мажбур бўладилар.

Бир томондан, илгари судланган шахсларнинг қайта ижтимоийлашувини (ресоциализациясини) таъминлаш, уларнинг жамият ҳаётига тўлақонли интеграция қилиниши, чекланган ҳуқуқларининг тикланиши ва ижтимоий неъматлардан тенг фойдаланиши учун шарт-шароит яратиш зарур. Иккинчи томондан эса жамиятни такрорий жиноятчилик (рецидив) хавфидан самарали муҳофаза қилиш вазифаси долзарб аҳамиятга эга. Ушбу икки манфаат ўртасидаги мувозанатни топиш

муаммоси хорижий давлатлар тажрибасида турлича ҳал қилинмоқда, бу эса мазкур масалани қиёсий-ҳуқуқий нуқтаи назардан ўрганишни тақозо этади.

Асосий қисм

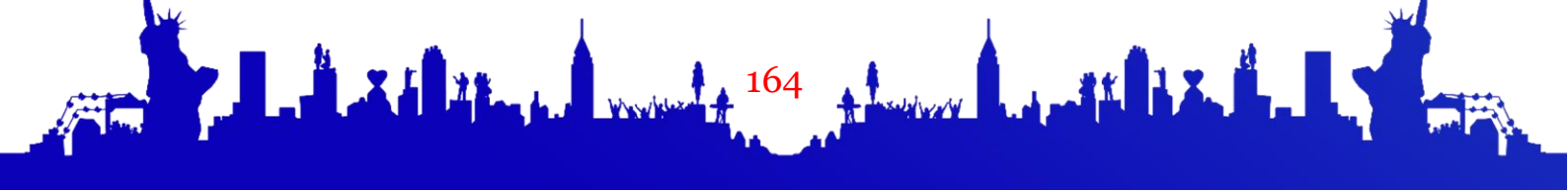
1. Судланганлик ва инсон ҳуқуқлари муаммосининг доктринал асослари

Замонавий инглиз тадқиқотчиси Эндрю Хенлининг фикрича, шахснинг судланганлик ўтмишини текшириш амалиётининг кенг тарқалганлиги ҳамда келгусида жиноят содир этиш хавфига доир доимий хавотирлар сақланиб қолаётгани сабабли, жиноят одил судлови тизимида жазони ўтаб бўлган кўплаб шахслар «камситилган мақом» (non-superiority)га дуч келмоқда. Натижада улар адолатсиз камситишга учрайди ва амалда «ижтимоий ўлим» ҳолатига тушиб қолади. Профессор Хенлининг таъкидлашича, судланганликни текшириш ҳолатларининг тобора кўпайиб бориши давлатнинг жазо тайинлашга оид ваколатларини сезиларли даражада марказсизлаштиришга олиб келмоқда — бу эса мазкур ваколатларни амалда иш берувчилар, суғурта ташкилотлари, уй-жой хизматлари ҳамда бошқа субъектларга ўтказилишини англатади. Натижада улар собиқ қонунбузарларни ижтимоий, иқтисодий ва бошқа ҳуқуқларидан маҳрум қилиш орқали уларни ўзига хос тарзда «жазолаш» имкониятига эга бўладилар.

2. Буюк Британия тажрибаси: реабилитация институти

Буюк Британияда собиқ қонунбузарларни камситишдан ҳимоя қилишга қаратилган муайян ҳуқуқий механизмлар мавжуд. Хусусан, 1974 йилда қабул қилинган «Ҳуқуқбузарларни реабилитация қилиш тўғрисида»ги Қонун (Rehabilitation of Offenders Act) «реабилитация даври» тушунчасини белгилайди. Ушбу муддат тугагач, одатда, шахснинг судланганлиги ҳақидаги маълумотларни ошкор этиш талаб қилинмайди, чунки бундай судланганлик «ўз ҳуқуқий аҳамиятини йўқотган» (spent) деб ҳисобланади.

Шу билан бирга, 2012 йилда қабул қилинган «Ҳуқуқий ёрдам, ҳукм чиқариш ва ҳуқуқбузарларни жазолаш тўғрисида»ги Қонунга (Legal Aid, Sentencing and Punishment of Offenders Act) мувофиқ, тўрт йилдан ортиқ муддатга озодликдан маҳрум қилиш жазосига ҳукм қилинган шахслар қонун асосида реабилитация қилиниши мумкин эмас (5-модда). Такрорий ҳуқуқбузарликлар сонини камайтириш мақсадида қабул қилинган 2014 йилги «Ҳуқуқбузарларни реабилитация қилиш тўғрисида»ги Қонун

(Offender Rehabilitation Act) эса мазкур соҳада амал қилиб келган ҳуқуқий тартибни янада қатъийлаштирди.

Таъкидлаш жоизки, юқоридаги Қонунлар нормалари бир неча бор Буюк Британия судларида, шунингдек, Инсон ҳуқуқлари бўйича Европа судида ҳам низолар келтириб чиқарган. Европа суди кўпчилик овоз билан ушбу нормани Инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини ҳимоя қилиш тўғрисидаги Европа конвенциясининг 1-сонли Протоколи 3-моддасида назарда тутилган «эркин сайловлар ўтказиш ҳуқуқи»га номувофиқ деб топган. Шунга қарамасдан, мазкур таъқиқ амалда ҳозирги кунга қадар ўз кучини сақлаб келмоқда — бу ҳолат жамоат хавфсизлигини таъминлаш билан инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ўртасидаги зиддиятни яққол намоён этади.

3. АҚШ тажрибаси: умрбод реестрлар тизими

Америка Қўшма Штатларида жинсий ёки зўравонлик билан боғлиқ жиноятларни содир этган шахсларнинг умрбод реестрларини шакллантириш тарихи, аввало, жиноят қурбонлари хотирасига бағишлаб қабул қилинган ҳамда уларнинг исмлари билан аталувчи тўртта федерал қонуннинг қабул қилиниши билан боғлиқ. Ушбу қонунлар штатлар зиммасига жинсий жиноятларни содир этган шахсларни рўйхатга олиш дастурларини жорий этиш мажбуриятини юклади. Бу дастурлар маҳаллий ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларга мазкур шахсларнинг қаерда яшаётгани ҳақида маълумотга эга бўлиш имконини берди, шунингдек бундай жиноятчиларнинг маҳалла ёки қўшничилик ҳудудида истиқомат қилиши тўғрисида жамоатчиликни хабардор қилиш тизимини ҳам жорий этди.

Кейинчалик айрим штатларда мазкур соҳани тартибга солувчи қўшимча қонунлар ҳам қабул қилинди. Масалан, 2001 йилда Нью-Жерси штатида қабул қилинган «Меган қонуни» (Megan's Law Sex Offender Internet Registry) жинсий жиноят содир этган шахсларнинг интернет-реестрини юритишни назарда тутди. Мазкур қонунга мувофиқ, бундай шахс ҳақидаги батафсил маълумотлар интернет тармоғида очик эълон қилинади. Бундай ёндашув, бир томондан, жамоат хавфсизлигини таъминлашга хизмат қилса, иккинчи томондан, собиқ маҳкумнинг шахсий ҳаёти дахлсизлиги ва ижтимоий реинтеграция ҳуқуқини сезиларли даражада чеклайди.

4. Замонавий тенденциялар: таҳлил ва баҳо

Юқорида келтирилган қиёсий-ҳуқуқий таҳлилдан кўриниб турибдики, судланганлик тушунчасига ёндашув ҳамда унинг ҳуқуқий

оқибатларини табақалаштириш ҳар бир миллий ҳуқуқ тизимида, бир томондан, ўзига хос хусусиятга эга бўлса, иккинчи томондан, улар ўртасида муайян типологик ўхшашликлар ҳам мавжуд. Трансмиллий жиноятчиликнинг глобал таҳдиди таъсирида хорижий давлатларнинг тобора кўпроғи айрим турдаги жиноятлар учун судланганликнинг ҳуқуқий оқибатларини узоқ муддатга, айрим ҳолларда эса умрбод амал қиладиган тарзда белгилаш амалиётини ҳуқуқий муомалага жорий этмоқда.

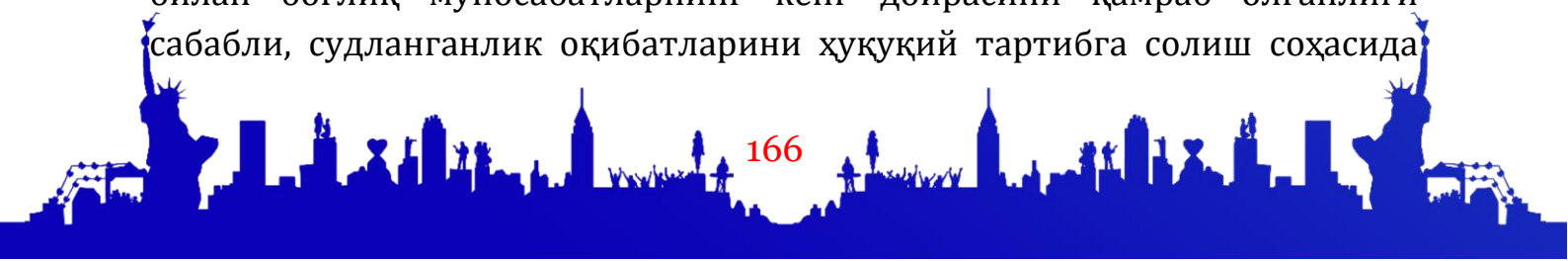
Замонавий хорижий давлатларнинг жиноят сиёсати маҳкумларнинг ижтимоий тамғаланишини юмшатиш ёки либераллаштириш, ёки уларга бир қатор қўшимча ҳуқуқ ва эркинликлар берилиши тенденциясини акс эттирмайди. Аксинча, халқаро хусусиятга эга жиноятлар, хусусан коррупциявий, экстремистик ва террористик жиноятлар ҳақида сўз борганда, жиноят қонунчилигини модернизация қилиш маҳкумнинг ҳуқуқий ҳолатини яхшилаш йўналишида эмас, балки «ўта криминаллаштириш» тенденцияси доирасида амалга оширилмоқда. Бу эса мазкур қилмишлар учун жавобгарликни назарда тутувчи махсус нормаларни, шунингдек уларни содир этишнинг умумий ҳуқуқий оқибатларини янада кучайтиришда намоён бўлади.

Шу билан бирга, судланганликнинг ҳуқуқий оқибатлари ҳамон маҳкумнинг ижтимоий хавфлилиги презумпцияси, жиноят-ҳуқуқий оқибатларнинг преюдициал аҳамияти ҳамда судланганлик тугалланган ёки олиб ташланганидан кейин ҳам шахснинг ижтимоий-ҳуқуқий жиҳатдан «тамғаланиши» билан боғлиқ ҳолда талқин этилмоқда, бу эса инсонларнинг элементар ҳуқуқ ва эркинликларини тўлиқ таъминлашга тўсқинлик қилмоқда.

Хулоса

Ўтказилган қиёсий-ҳуқуқий таҳлил шуни кўрсатадики, судланганлик оқибатлари фақат миллий ҳуқуқий тартибга солиш доирасидаги масала бўлмай, балки инсон ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлашнинг халқаро миқёсдаги долзарб муаммоларидан бирига айланган. Буюк Британиянинг реабилитация институти ва АҚШнинг реестрлар тизими мисолида кўриш мумкинки, давлатлар жамоат хавфсизлигини таъминлаш ва собиқ маҳкумларнинг ижтимоий реинтеграция ҳуқуқини таъминлаш ўртасидаги мувозанатни турлича излайдилар.

Замонавий қонунчилик инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликларини чеклаш билан боғлиқ муносабатларнинг кенг доирасини қамраб олганлиги сабабли, судланганлик оқибатларини ҳуқуқий тартибга солиш соҳасида

қонунчиликни тизимлаштириш, унификация қилиш ҳамда турли даражадаги норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни ўзаро мувофиқлаштириш, шунингдек ушбу чекловларни инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро стандартларга мувофиқлаштириш долзарб вазифалардан бири ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Henley A. Abolishing the stigma of punishments served. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/09627251.2014.950521?src=recsys>
2. Henley A. Civil and social death: criminal background and the loss of the self. 2018. URL: <https://nottingham-repository.worktribe.com/output/959380/civil-and-social-death-criminal-background-and-the-loss-of-the-self>
3. Rehabilitation of Offenders Act 1974 (Буюк Британия).
4. Legal Aid, Sentencing and Punishment of Offenders Act 2012 (Буюк Британия), 5-модда.
5. Offender Rehabilitation Act 2014 (Буюк Британия).
6. Transforming Rehabilitation: A Revolution in the Way We Manage Offenders. URL: <https://www.gov.uk/government/publications/transforming-rehabilitation-a-revolution-in-the-way-we-manage-offenders>
7. Transforming Rehabilitation: A Strategy for Reform. URL: <https://www.gov.uk/government/publications/transforming-rehabilitation-a-strategy-for-reform>
8. Jacob Wetterling Crimes Against Children and Sexually Violent Offender Registration Act, 1994; Federal version of "Megan's Law", 1996; Pam Lychner Sexual Offender Tracking and Identification Act, 1996; Adam Walsh Child Protection and Safety Act, 2006 (АҚШ).
9. Megan's Law Sex Offender Internet Registry, Нью-Жерси штати, 2001 й. URL: <https://www.cityofventura.ca.gov/1188/Megans-Law-Sex-Offender-Information>
10. Инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини ҳимоя қилиш тўғрисидаги Европа конвенцияси, 1-сонли Протокол, 3-модда.

